

ВІДПОВІДНІСТЬ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕЯКИХ СУБ'ЄКТІВ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ

COMPLIANCE OF THE LEGAL NATURE OF SOME SUBJECTS OF FAMILY LAW OF UKRAINE WITH INTERNATIONAL STANDARDS

Тімуш І.С., д.ю.н.,
професор кафедри цивільного права і процесу
Національний авіаційний університет

Хомченко О.В., студентка II курсу магістратури
юридичного факультету
Національний авіаційний університет

Статтю присвячено дослідженню правового статусу батьків і дитини в Україні у контексті відповідності міжнародним і європейським стандартам. Проаналізовано понятійний апарат і структурну організацію правового статусу особи як правового інституту, який відображає зв'язок особи із державою та полягає в юридичному закріпленні її прав, свобод та обов'язків; основні норми національних нормативно-правових актів у галузі забезпечення прав батьків і дітей; вітчизняну та міжнародну судову практику.

Наведено перелік міжнародно-правових документів, у яких закріплено міжнародні та європейські стандарти прав батьків і дитини. Встановлено, що великий вплив на правову систему України має практика Європейського суду з прав людини. Прослідковано позитивні зрушення в частині вдосконалення правового статусу дитини та захисту особистих немайнових прав. Досліджено принцип забезпечення найкращих інтересів дитини та встановлено, що виконання цього принципу в Україні має проблемні питання.

Неоднозначність розуміння критеріїв принципу найвищих інтересів дитини породжує порушення у сфері права дитини на вільне висловлення своєї думки з питань, які стосуються її життя. Визначено нові тенденції вітчизняного сімейного права щодо забезпечення рівних прав та обов'язків обох батьків і недискримінації прав батька дитини. Проаналізовано вдосконалення механізму забезпечення виконання батьками обов'язку щодо утримання дитини – посилення відповідальності батьків за несплату аліментів та створення Єдиного реєстру боржників. Акцентовано увагу на створенні Служби освітнього омбудсмена як кроку до покращення реалізації права дитини на освіту.

Зроблено висновок про загальну відповідність сімейного законодавства міжнародним стандартам прав дитини та наголошено на проблемі практичної реалізації таких стандартів. Запропоновано певні доповнення до сімейного законодавства України в частині права дитини бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами, в тому числі при вирішенні сімейних спорів з питань, які стосуються її життя.

Ключові слова: правовий статус, міжнародні стандарти, дитина, батьки, найкращі інтереси дитини.

The article is concerned with the study of the legal nature of parents and children in Ukraine in the light of its compliance with international and European standards. The article examines the conceptual construct and structural organization of the legal nature of an individual as a legal institution, which reflects the relationship of a person with the state and consists in the statutory expression of the individual's rights, freedoms and obligations; basic norms of national statutory instrument at enforcement of parents' and children's rights; domestic and international judicial practice.

A list of international legal documents that enshrine international and European standards for the rights of parents and children is given. It has been found that the practice of the European Court of Human Rights has a great influence on the legal system of Ukraine. Positive changes in improving the legal status of a child and in protection of personal non-property rights have been observed. The principle of serving the child's best interest has been studied and it has been established that the implementation of this principle in Ukraine has some issues of concern. Inconsistent interpretation of the criteria of the principle of serving the child's interests generates violations when it comes to the child's right to freedom of expression on issues regarding their life.

The new tendencies of the national domestic relations law to secure equal rights and obligations of the two parents and non-discrimination of the rights of a child's father have been mentioned. The article provide insight into improvement of the mechanism for providing that parents fulfill their obligations to support the child – harsher punishment for non-payment of alimony by the parents and creating a Unified Register of Debtors. The emphasis has been placed on the creation of the Educational Ombudsman institution as a step towards improving enforcement of a child's right to education.

A conclusion has been made about the general compliance of domestic relations legislation with international standards of child's rights; the problem of practical enforcement of such standards has been noted. Some amendments to the domestic relations legislation of Ukraine regarding a child's right to be heard by parents, other family members, and officials, including when resolving family disputes on issues that relate to their life have been suggested.

Key words: legal nature, international standards, child, parents, child's best interest.

Постановка проблеми. Нині вдосконалення національної правової системи відбувається в умовах євроінтеграційних процесів. Такі тенденції наближення України до права Європейського Союзу вимагають чіткого приведення законодавства у відповідність до міжнародних і європейських стандартів. Інститут сім'ї є однією з найвищих цінностей будь-якої держави світу, тому сімейні правовідносини потребують особливої уваги суспільства.

Захист прав дітей є предметом міжнародної співпраці та важливим складником міжнародного співробітництва у сфері захисту прав людини. Виконання батьками своїх прав та обов'язків щодо виховання дитини мають найбільший вплив на формування майбутнього поко-

ління з високим рівнем правосвідомості. Тому важливим є дослідження правового статусу батьків і дитини в Україні та відповідність їхніх прав і обов'язків міжнародно-правовим актам.

Метою статті є дослідження правового статусу батьків і дитини в Україні згідно з міжнародними стандартами.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження окремих міжнародних і національних стандартів у сімейному праві окремо необхідно зупинитися на понятійно-категоріальному апараті основних термінів. Звертаючись до поняття «правовий статус», Н.В. Ортинська зазначає, що це – одна із найбільш важливих політико-юридичних категорій, яка нерозривно пов'язана із соціально-класовою

структурою суспільства, рівнем законності та демократії, природою людини [1, с. 31].

І.І. Литвин стверджує, що правовий статус – це вид соціального, який визначає становище суб'єкта у соціальній системі лише в тій частині, яка регулюється правом. Завдяки правовому статусу особа включається до системи правовідносин, а її роль у цій системі визначається правами, обов'язками та іншими юридично значущими властивостями й ознаками суб'єкта [2, с. 21]. Ми погоджуємося із зазначеними вище тлумаченнями поняття «правовий статус», однак найбільш сприйнятливою для розуміння вважаємо дефініцію, яку надає М.Ю. Кузнецова. Авторка визначає правовий статус як комплексне та інтегративне поняття, систему, яка об'єднує права, свободи, законні інтереси та обов'язки суб'єкта права [3, с. 168].

Традиційною у науковій літературі є думка, відповідно до якої правовий статус включає права, обов'язки та відповідальність, які виникають під час участі у певних правовідносинах [4, с. 39]. На наш погляд, правовий статус особи варто розглядати як правовий інститут, який відображає зв'язок особи з державою та полягає в юридичному закріпленні її прав, свобод та обов'язків. З позицій такого підходу ми розглядатимемо міжнародні та національні стандарти суб'єктивних прав, свобод та юридичних обов'язків суб'єктів сімейного права.

Суб'єкт сімейного права – особа, яка є носієм прав та обов'язків, тоді як суб'єкт сімейних правовідносин – особа, яка не лише володіє правами та обов'язками, а й реалізує їх. Будь-який суб'єкт сімейного права має юридично встановлені права та обов'язки, тоді як суб'єкт сімейних правовідносин має спеціальну правосуб'єктність, яка полягає в наявності умови, яка визначає місце такого суб'єкта у сімейних правовідносинах (наприклад, факт народження дитини або реєстрації шлюбу) [5, с. 28]. Оскільки тема цього дослідження пов'язана із закріпленням і подальшою реалізацією правосуб'єктності в конкретно-визначених сімейних правовідносинах, ми можемо використовувати термін «суб'єкт сімейних правовідносин».

Відповідно до статті 2 Сімейного кодексу України [6] учасниками сімейних відносин є подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені та інші члени сім'ї і родичі. З огляду на обмежений обсяг статті ми розглянемо стандарти правового статусу деяких суб'єктів сімейних правовідносин – батьків і дітей. Міжнародні стандарти в галузі сімейного права містяться у таких документах глобального характеру: Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Конвенція про укладення та визнання дійсності шлюбів 1978 року, Конвенція про визнання розлучень і рішень щодо окремого проживання подружжя 1970 року, Конвенція про юрисдикцію, право, яке застосовується, та визнання рішень про усиновлення 1965 року, Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом, 1975 року та інші.

Щодо правового статусу батьків і дитини, то підставою виникнення такого статусу є походження дитини від них, що засвідчується органом державної реєстрації актів цивільного стану в порядку, визначеному чинним законодавством [6]. Перелік прав та обов'язків батька, матері та дитини закріплено у Сімейному кодексі України та інших нормативно-правових актах. Відразу варто зазначити, що правовий статус батьків пов'язаний із правовим статусом дитини, адже обов'язки батьків кореспондують правам дитини. Євроінтеграційні процеси і прагнення України досягнути рівня ефективності правових систем європейських держав зумовлюють позитивні рушення в галузі сімейного права.

Великий вплив на розвиток сімейного законодавства здійснює практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, 3 листопада 2020 року було прийнято

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо права фізичної особи на зміну по батькові» № 2450 [7], який дозволив дитині змінювати своє прізвище, ім'я та по батькові після досягнення нею 16 років, а за згодою батьків – після досягнення 14 років. Проект закону, який доповнює особисті немайнові права дитини, було розроблено з метою виконання рішення ЄСПЛ «Гарнага проти України» [8], в якому судом було визначено, що чинне законодавство України не виправдано обмежує право особи на зміну по батькові.

Усі сімейні справи мають не лише правовий, а й етичний аспект, тому досягнення соціальної гармонії в Україні не можливе без приведення національного законодавства до загальноєвропейських світових стандартів. Визначальними справами, які стосуються прав батьків і забезпечення найкращих інтересів дітей, є «Савіні проти України», «Хабаровські проти України», «Мамчур проти України» та інші. Однак на національному рівні все ще існує проблема невиконання рішень ЄСПЛ і забезпечення Конвенції з прав людини.

Загалом в Україні існує пострадянська тенденція при вирішенні спорів, пов'язаних із вихованням і місцем проживання дітей, враховувати інтереси дитини насамкінець або не враховувати взагалі, сприймаючи позиції лише її законних представників. У міжнародній же практиці давно використовується підхід забезпечення принципу найкращих інтересів дитини (Child Best Interests). Він не описується детально, оскільки поняття цього принципу постійно розвиваються та залежать від цінностей суспільства щодо дітей і кожної окремої ситуації. Принцип найкращих інтересів дитини є суворим правовим критерієм, відповідно до якого в кожній справі потрібно враховувати два аспекти: інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю (крім випадків, коли сім'я є непридатною чи неблагополучною); найкращі інтереси дитини – це забезпечення її розвитку у спокійному, безпечному і сталому середовищі, яке не є неблагонадійним [9, с. 49].

Ми погоджуємося з думкою М.В. Менджула, що цей принцип полягає у пріоритетному врахуванні батьками, законними представниками дитини, органами влади, судами й іншими особами інтересів дитини під час вчинення дій або прийняття ними рішень, спрямованих на задоволення будь-яких індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я та особливостей розвитку [10, с. 90].

Практична реалізація принципу забезпечення найкращих інтересів дитини нерозривно пов'язана із правом дитини, здатної сформулювати власні погляди, висловлювати такі погляди з усіх питань, які стосуються дитини, тоді як таким поглядам повинна приділятися належна увага згідно з віком та зрілістю дитини відповідно до статті 12 Конвенції про права дитини 1989 року [11]. Право висловлювати власну думку становить частину правового статусу дитини в Україні, але законодавство не містить конкретних умов, за яких думка дитини повинна враховуватися під час судового провадження, тому судова практика є досить неоднозначною.

Так, постановою Верховного Суду від 05 вересня 2018 року у справі № 752/22028/16-ц щодо визначення місця проживання малолітніх дітей разом із матір'ю та стягнення аліментів на утримання дітей [12] суд дійшов висновку, що твердження заявника про недосягнення дитьми 10-річного віку та нездатність самостійно формулювати власні погляди щодо особистого життя, а тому вони не можуть бути допитані судом апеляційної інстанції, є безпідставними. У постанові ж Верховного Суду від 14 лютого 2019 року у справі № 377/128/18 щодо визначення місця проживання дитини [13] безпідставними було визнано доводи заявника про те, що апеляційна інстанція безпідставно не прийняла до уваги прихильність дитини

до батька та не з'ясувала думку дитини щодо визначення місця її проживання, оскільки місце проживання дитини, яка не досягла 10-річного віку, визначається без урахування її думки.

Нещодавно трансформувалася тенденція надання переваги матері при визначенні місця проживання дитини. Так, у згаданій вище постанові у справі № 752/22028/16-ц [12] Верховний Суд зробив висновок, що рівність прав батьків є похідною від прав та інтересів дитини на гармонійний розвиток і належне виховання, а презумпція на користь матері у справах про опіку над дитиною не підтримується на рівні Організації Об'єднаних Націй, судової практики ЄСПЛ, позицій Ради Європи та більшості держав-членів. Законодавство України не містить положень, які б надавали одному з батьків пріоритетне право на проживання разом із дитиною. Оскільки в державі проголошено рівність конституційних прав і свобод, рівність усіх перед законом, мати та батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини незалежно від їх перебування у шлюбі між собою. Таким чином, гарантуючи рівний правовий статус матері та батька, Верховний Суд не допускає дискримінацію та приниження ролі батька в Україні.

Незважаючи на те, що в контексті дослідження правового статусу батьків існує проблема порушення державою їхніх прав, найбільшу увагу привертає невиконання ними батьківських обов'язків. Так, відповідно до Аналітичної довідки за результатами опитування дітей віком 10-17 років у 2012 році [14] 56% дітей вказують на порушення права на захист від жорстокості, знущання та брутального поводження, 54% опитаних – на порушення батьками права на повноцінне харчування, 48% опитаних – на порушення права висловлювати власну думку (здебільшого батьками та вчителями), 48% опитаних – на порушення права на любов і піклування з боку батьків. За статистичними даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2019 році 3% від усіх звернень стосувалися порушення прав дітей, із яких 31% стосувалися права на піклування та турботу батьків [15].

Стаття 27 Конвенції про права дитини 1989 року [11] наголошує, що кожна дитина має право на рівень життя, необхідний для її фізичного, розумового, морального, духовного та соціального розвитку. Тоді як батьки чи інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення умов життя, необхідних для розвитку дитини відповідно до своїх здібностей і фінансових можливостей. Обов'язок батьків щодо утримання дитини міститься у статті 51 Конституції України та статті 180 Сімейного кодексу України. У 2018 році в судах першої інстанції було розглянуто 57 076 справ про стягнення аліментів, тоді як Верховний Суд переглянув 414 справ про стягнення аліментів [16].

Сплата аліментів є одним із найгостріших питань сімейного права, механізм забезпечення якого значно покращився останніми роками. Низкою нормативно-

правових актів, серед яких є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів» від 07.12.2017 № 2234-VIII [17], було збільшено мінімальний розмір аліментів, запроваджено перерахунок заборгованості, посилено відповідальність за несплату аліментів та створено Єдиний реєстр боржників.

Можна вказати на позитивні зрушення у питаннях щодо права на освіту, що передбачено великою кількістю міжнародних актів (Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про права дитини 1989 року, Пакт про економічні, соціальні, культурні права 1973 року тощо). За статистикою Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2019 році 17% порушень прав дитини стосувалися права дитини на освіту [15]. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 року № 491 «Деякі питання освітнього омбудсмена» [18] було запроваджено інституцію освітнього омбудсмена, головним завданням якої є сприяння реалізації державної політики із забезпечення права людини на здобуття якісної і доступної освіти. Тому вбачаємо за можливе поступове покращення стану забезпечення права дитини на освіту, протидію булінгу та контроль за наданням якісних освітніх послуг.

Висновки. Традиційно будь-які міжнародні стандарти як найкращі світові практики адаптуються до правової системи кожної держави з урахуванням її особливостей. Аналізуючи зазначене вище, можна дійти висновку, що передбачений національним законодавством правовий статус батьків і дитини в Україні цілком відповідає міжнародним і європейським стандартам на формальному рівні, однак їхня практична реалізація має низку проблемних питань. Позитивними тенденціями у забезпеченні прав батьків і дитини можна визначити появу ідей підвищення ролі батька у вихованні дитини, вдосконалення механізмів забезпечення особистих немайнових прав і стягнення аліментів на утримання дітей, урахування практики Європейського суду з прав людини.

Вразливим питанням залишається дотримання принципу найкращих інтересів дитини в Україні як основної правової категорії, яка повинна використовуватися при розгляді справ щодо дітей відповідно до міжнародних стандартів. Невирішеним залишається питання правового регулювання права дитини на урахування її думки при вирішенні питань щодо її життя. Вважаємо доцільним доповнити статтю 171 Сімейного кодексу України нормами щодо віку, з якого думка дитини повинна обов'язково враховуватися при вирішенні питань, які стосуються її життя, з огляду на психологічну здатність дитини об'єктивно оцінювати обставини справи. Також варто встановити перелік конкретних випадків, коли суд може постановити рішення всупереч думці дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ортинска Н.В. Правовий статус людини: до проблем теоретичного розуміння. *Право і безпека*. 2016. № 3. С. 28–32.
2. Литвин І.І. Сутність поняття правового статусу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. № 38(1). С. 18–21.
3. Кузнецова М.Ю. Інформаційно-правовий статус: поняття, ознаки, структура. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Т. 1. № 2. С. 165–168.
4. Степанова Т.В. Щодо співвідношення поняття «правового статусу» та суміжних категорій. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 35–40.
5. Косенко Е.В. Суб'єкти сімейного права: монографія. Москва: Директ-Медия; Берлін. 2016. 131 с.
6. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо права фізичної особи на зміну по батькові: Закон України від 3 листопада 2020 року № 2450. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/199022.html> (дата звернення: 04.11.2020).
8. Гарнага проти України: рішення Європейського суду з прав людини у справі від 16.05.2013. Заява № 20390/07. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_960 (дата звернення: 04.11.2020).
9. Алексеева О. Місце та роль принципу child best interests у сфері реалізації батьківських прав та обов'язків. *Збірник наукових праць ЛОГОС*. 2020. С. 48–49.
10. Менджул М.В. Зміст принципу найкращих інтересів дитини та його практичне застосування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. Випуск 56. Том 1. С. 87–91.
11. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1. Ст. 205.

12. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 5 вересня 2018 року у справі № 752/22028/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76503075> (дата звернення: 04.11.2020).
13. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 лютого 2019 року у справі № 377/128/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79846507> (дата звернення: 04.11.2020).
14. Аналітична довідка за результатами опитування дітей віком 10-17 років у межах проекту «Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років незалежності». URL: <http://sirotstvy.net/upload/iblock/a18/a18096df326d879ca736026a79b10d7f.doc> (дата звернення: 04.11.2020).
15. Статистична інформація про звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 2019 році. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/applicant/statistics/> (дата звернення: 04.11.2020).
16. Власюк К. Медіація в сімейних спорах. *Юридична Газета*. 2019. №№ 38-39. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/miris-miris-i-bilshe-ne-svaris.html> (дата звернення: 04.11.2020).
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту права дитини на належне утримання шляхом вдосконалення порядку примусового стягнення заборгованості зі сплати аліментів : Закон України від 07 грудня 2017 року № 2234-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. №№ 6-7. Ст. 40.
18. Деякі питання освітнього омбудсмена : постанова Кабінету Міністрів України від 06 червня 2018 року № 491. *Офіційний вісник України*. 2018. № 52. Ст. 1828.